

До історії одного стрибка

Микола Рябчук

Анджей Валицький. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії. — Київ: Всесвіт, 1999.

1.

У першій половині 80-х, коли знаний польський філософ та історик, дослідник новочасних ідеологій (досить згадати його блискучу книжку про російське слов'янофілство) Анджей Валицький починав свою фундаментальну працю про еволюцію чи, коли завгодно, деградацію комуністичної утопії від Маркса до його змізернілих послідовників доби «реального соціалізму», комуністична система в ССРСР та Східній Європі виглядала хоча й підгнилою, проте ще доволі міцною і, принаймні в найближчі десятиліття, непорушною. В 1992 році, коли він своє 500-сторінкове дослідження завершив, від системи майже нічого не залишилося.

Багато хто вже й не пригадає обставин, за яких та книга починалася. А починалася вона у контексті, про який нам недавно («Критика», ч.12, 1999) вельми доречно і своєчасно нагадав Григорій Грабович:

Донедавна провідні науковці на Заході вважали уявлення про Советський Союз як про зловісний геноцидний експеримент ненауковим, навіть більше, антинауковим. Самий термін «Советська імперія» аж до кінця 1980-х років сприймали як очевидний знак того, що текст, де його вжито, не слід серйозно брати до уваги — автор, мовляв, «ультраправий» чи просто несповна розуму. Хто хоче, хай перегляне відповідні бібліографічні джерела: до 1989 року дослідження чи огляди з використанням цього означення можна перелічити на пальцях (кілька з них входять до різних звітів Конгресу США); після 1989 року їх з'явилося вже кількасот.

На початку 80-х в американській советології ще цілком актуальними були суперечки про сутність комуністичної системи та перспективи її дальшого розвитку. З одного боку, прибічники так званої «тоталітарної моделі» намагалися довести, що всі зміни в ССРСР мають косметичний характер, тимчасом як тоталітарна природа советського ладу залишається незмінною. З іншого боку, так звані «ревізіоністи» заперечували взагалі тоталітарний характер ССРСР, наголошуючи на позитивній еволюції советського ладу. Водному випадку поняття тоталітаризму занадто розширювалось і затуманювалось, набуваючи пропагандистських рис на шкоду аналітичним. У другому — воно взагалі дискредитувалося як релікт «холодної війни» й антикомуністичної пропаганди, — на догоду, по суті, пропаганді комуністичній.

«Для обох шкіл, — коментує той контекст Валицький, — була характерна хибна впевненість у стабіль-

ності системи. Одні вважали, що радянська система стабільна, оскільки вона тоталітарна, а тоталітаризм не змінюється і його не можна повалити без війни. Другі доводили, що радянська держава стабільна, оскільки розвивається органічно і в належному напрямку».

Валицький, за його власним зізнанням, прийняв «тоталітарну» мо-

логічною заангажованістю месіанського типу, здатністю здійснювати ідеологічний контроль над людністю та реальну мобілізацію мас на активну, хоч і суворо контрольовану участь у «будівництві нового життя».

«Тоталітаризм» означає тип диктатури, який не обмежується фактичним позбавленням населення політичних і громадянських прав, а прагне також до поширення якнайсуворішого контролю над ро-

Віктор Шаталін. Карл Маркс (1984)

зумом і сумлінням; він вимагає не лише пасивного конформізму, але й діяльної участі, справляє на людей безперервний, грубий ідеологічний тиск і намагається утримати своїх прихильників у стані перманентної мобілізації.

Найповнішим наближенням до такого «ідеального» тоталітаризму був сталінізм; що ж до «реального соціалізму» післясталінської доби, то для Валицького у 80-і роки вже було цілком очевидним, що «всі ці риси тоталітаризму нині в ССРСР значно ослаблені». Відтак розуміння тоталітаризму як радше процесу, ніж стабілізованої системи, дало змогу польському вченому ще на самому початку советської перестройки (в листопаді 1986-го) передбачити, що реформи Горбачова приведуть до «відмови від лєнінізму та інших серйозних змін у ідеологічній легітиматії

системи». Такий висновок логічно випливав із того, що тоталітаризм як процес складається з трьох фаз: «фази революційного наступу, яка закінчується побудовою тоталітарної держави; фази відносної стабілізації цієї держави і, нарешті, тривалої фази поступової детоталітаризації, яка повинна закінчитися крахом системи (бо суть детоталітаризації — у розкладі)». Інакше кажучи, тоталітаризм існує доти, доки зміцнює свою тоталітарність; будь-яка його «лібералізація» означає початок занепаду.

Сьогодні ця пряма й прихована полеміка Валицького з західними советологами, безумовно, втратила актуальність: навіть найзапекліші з них воліють нині не згадувати своїх советофільських захоплень і незліченних наукоподібних дурниць, роздрукованих неабиякими тиражами. Валицький, зрештою, й не зачіпає справді вибухонебезпечного питання про те, чи західні шанувальники Сталіна повинні бути прирівняні до шанувальників Гітлера, і чи всі ті «історики» та «політологи», котрі заперечували існування ГУЛАГу та штучного голодомору на Україні, заслуговують нині такого самого публічного осуду, як і ті, котрі заперечують існування газових камер та єврейського голокосту (а чи, може, на Заході й далі вважають винищення одних груп людей значно більш осудливим і непростим, ніж інших).

Тим часом доволі важко з академічним спокоєм читати апологетику Сталіна та його режиму в писаннях десятків західних інтелектуалів — на кшталт цитованого Валицьким тисячасторінкового двотомника Сіднея та Беатріс Веббів під назвою «Советський комунізм. Нова цивілізація?», виданого 1935 року в Лондоні. (Валицький проникливо зауважує, що навіть знак запитання зник через шість років із підзаголовку другого видання цієї «праці», автори якої без тіні гумору стверджували, що Сталін — не диктатор, а «законно обраний представник одного з московських виборчих округів» у Верховному Советі ССРСР; що, за конституцією 1936 року, ССРСР — «найбільш інклюзивна й егалітарна демократія в світі»; що компартія — не олігархія, а навпаки — «вона демократична в своїй внутрішній структурі»; що Сталін ніколи не претендував на «роль диктатора чи фюрера»; що радянські люди втішаються не тільки традиційними громадянськими правами, а й правами соціальними — на працю, відпочинок, безплатну освіту й лікування тощо. Хоч є в ССРСР і окремі вади — переслідування гомосексуалістів, надмірна ідолізація вождя, заборона антисоціалістичної пропаганди...)»

Валицький коментує це так:

Книга Веббів — промовистий приклад особливого роду сліпоты, до якої призводить споглядання всього крізь призму власних культурних візрів, яке унеможливорює зрозуміти, що ці візрі можуть бути абсолютно непридатними... Автори дуже туманно усвідомлювали, що радянську систему неможливо адекватно змалювати за допомогою таких

СУЧАСНІСТЬ

Література, наука, мистецтво,
суспільне життя
Щомісячний часопис незалежної
української думки

В лютому та березньому числах «Сучасності» найпомітнішою публікацією є перша частина роману Юрія Винничука «Мальва Ламда». Літературу представлено також віршами Олени Галети, Людмили Таран, Мойсея Фішбейна та Михайла Найдана (у перекладах з англійської Віктора Неборака), а ще великим (за обсягом) і блискучим (за літературним хистом) есеєм Юрія Андруховича «Центральні-східна ревізія».

З'являються інші літературно-мистецькі матеріали привертують увагу розвідки Романа Корогодського «На межі...» (про В. Домантовича — з обширним використанням архівних матеріалів), Івана Фізера «До джерел кризи сучасної критики», Ігоря Мойсеєва «Тарас Шевченко, "Музикант": синергія зіставних структур», Вадима Скурлатівського «"Віні образ" у Тараса Шевченка», Олега Міншукіна «Рецепція образу Мазени в історичних жанрах європейської літератури», Галі Кошарської «Прояви романтичного та сексуального в сучасній українській поезії», Станіслава Бушака «Тернисті шляхи Івана Марчука», Віри Дайчак «Дещо з приводу українського музичного відеокліпу» та Марти Тарнавської «Ювілей Олени Пчілки та її англійський дебют».

У рубриці «Політичне життя» друкуються Максим Процьків («Від особистої культури до політичного майбутнього»), Олег Лановенко («Росія: не великий привабливий портрет в інтер'єрі»), Зореслав Самчук («Безпринципність "принципу ситуаційності" в політиці») та Федір Канак («Суверенітет народу і його доступ до влади інтелігенції й еліти міжнародом і урядом»).

Адреса редакції: 01034 Київ,
вул. Золотопілляська, 6, кін. 23
Тел./факс: (044) 223-02-40

традиційних понять, як «демократія», «олігархія» чи «диктатура». Вони виявлялися абсолютно нехотілими усвідомити, що справжня «ідеократія», або «вірократія», не допускає свободи совісті і таким чином ліквідує особисту свободу в найглибшому її витoku. На його думку, панування над совістю можна досягти лише шляхом переконання, а «переконання» не може вважатися загрозою для свободи.

2.

Найцікавіше в книжці Валицького — його філософська полеміка з західними марксистами, котрі воліють ігнорувати або замовчувати утолічно-догматичну частину Марксової спадщини, кладучи натомість акцент на його справді талановитому аналізі й радикальній критиці капіталістичного устрою. А тимчасом, як переконливо показує автор, саме Марксова філософія стала ідеологічною основою комуністичного тоталітаризму; саме зі специфічною марксовською концепцією свободи постав утолічний проект «безкласового» суспільного устрою й почалося цинічне, безоглядне в засобах, осягнення «священної» мети.

Аргументи Валицького виглядають особливо цікавими й несподіваними для постсовєтських інтелектуалів, котрих упродовж десятиліть переконували, що суттю марксизму є вчення про осягнення соціальної справедливості. Валицький доводить, що центральною для марксизму є проблема свободи, саме в ній (а не в соціальній справедливості як такій) Маркс бачив кінцеву мету історичного процесу: «вся його філософія історії була обґрунтована необхідністю комунізму в розумінні "царства свободи"».

Якщо в марксизмі можна говорити про сенс історії, то цим сенсом для Маркса, так само, як для Гегеля, є реалізація свободи. Однак Марксова філософія свободи не піддається прямому перекладу на мову права й політики. Правово-політичні гарантії свободи для Маркса — справа другорядна, бо свободу в його розумінні слід випрокувати іншими критеріями: пануванням людства над природою, а також межамі раціонального, свідомого контролю над суспільними відносинами... Коротше кажучи, свобода була для Маркса не стільки протилежністю зовнішнього примусу, скільки здатністю до життя, що відповідає людській сутності, тобто протилежністю деґуманізації... Він не формулював своєї концепції мовою права й політики, оскільки не визнавав питання громадянських і політичних свобод головним для визволення людства. Для нього йшлося зовсім не про свободу індивіда, а про свободу «родову», тобто визволення знищеної людської природи й максималізацію потенції людського роду в комуністичному майбутньому. Індивідуальна свобода цікавила його ли-

ше як припинення відчуження особи в комунізмі, як індивідуальна участь у «общинній» свободі, як нічим не еквівалентний розвиток усіх людських родових здібностей у кожному окремому індивіді (що передбачало, жсна річ, зменшення індивідуальних особливостей). Йому навіть на думку не спадало, що справжній людський індивід можуть не бажати звільнення від способу й партитури, а також перетворення у звичайні «родові сутності». Тому мало сказати, що його ідеал: звільнення людства відчуження від абстрактного ідеалу індивідуальної свободи; ці два ідеали були не лише різні, а й парадоксально неспівмірні, взаємновиключні.

Радикалізм марксовської концепції свободи зумовлювався великим специфічним розумінням тих сил, які несуть поневолення людини й людству. Для Маркса головним ворогом людської свободи є відчуження людини в умовах капіталістичного виробництва (а його розподілом праці, приватною власністю, грошовим обміном, орієнтуванням людських взаємин і т.д.) від результатів своєї діяльності, від інших людей і суспільства загалом. Абсолютизуючи й демонструючи це орієнтування й відчуження, Маркс законно міг доходити висновку, що «найбільшим ворогом людської свободи є відчуження економічних сил, а не така чи інша форма влади». А тому й ставлення Маркса та його послідовників до традиційних («буржуазних») ліберально-демократичних свобод було загалом зневажливым, адже вони не вирішували головної проблеми — «визволення праці» з під примитивного гніту невидимих економічних чинників, які відчужують людину від її родової сутності, перетворюючи її на річ, на об'єкт товарно-грошових відносин.

На противагу ліберально-демократичній («негативній», себто суто формальній, і тому лицемірній) концепції свободи Маркс запропонував концепцію свободи «позитивної» — як програму правдивого розкріпачення всіх людських сил і здібностей, внаслідок цілковитого подолання капіталістичного відчуження та ринкового фетишизму.

Щоб зрозуміти цю концепцію, треба чітко усвідомити, що в ній йдеться про модус екзистенції, який забезпечує людям повернення їхньої родової ідентичності, а також змогу виразити її в діях. Це «екзистенціальне» розуміння свободи (протилежне правово-політичному) мало коріння у давній єлліській традиції, яка означувала визволення і спасіння як «повернення до справжнього "я"» й здобуття здатності до самоконтролю. Марксові варіант цієї давньої традиції полягав в особливій інтерпретації обох ключових понять: «справжнього "я"» і «самоконтролю».

Під справжнім «я» чи відповідною сферою ідентичності Маркс розумів, звичайно, родову сутність людини. Отже, він вихо-

див із того, що всі люди, вужчі й конкретніші визначення тотожності, такі як групові свідомості, релігії, історична традиція, національність і т.д., насправді є формами відчуження, що відділяють існування людей від їхньої універсальної сутності. Справжнім об'єктом свободи для нього були не індивіди, а людство в цілому.

Другий компонент єлліської концепції свободи — «самоконтроль» — інтерпретований Марксом згідно з його загальним поглядом на роль матеріального виробництва в розвитку людства. Умовою самоконтролю для нього був контроль власних об'єктивізацій у виробничому процесі. Під цим жін розумів насамперед запровадження свідомого, планового контролю над економічними силами, зміну «сліпих», «натуральних» необхідностей ринкової економіки вільною, телелогічною колективною активністю, що відповідає людській сутності й забезпечує людям панування над власною долею. Тому свобода в такому розумінні була суперечливою ринковому «спонтанному порядку»; здійснення її мало полягати саме у виволодженні людей як розумних істот з-під припильної влади «невидимої руки». Це вимагало, жсна річ, запровадження комуністичного регулювання виробництва й обміну у світовому масштабі.

Таким чином, як показує Андрей Валицький, для розкриття «справжнього "я"», за Марксом, слід було скасувати громадянське суспільство як сферу партикулярних інтересів окремих індивідів у рамках єдиного правового порядку, а для ефективного «самоконтролю» — слід було зліквідувати ринкову економіку. Лише так, установивши цілковитий контроль над суспільними силами в системі тоталітарно керованого планового господарства, комуністи могли досягнути омріяного «царства свободи».

У статті «До єврейського питання» (1844) Маркс показав припущення громадянського суспільства як триумф «справжнього, позбавленого суперечливості родового життя». Він ствердив, як пише Валицький, що «чисто політична емансипація, яка не ліквідує автономію громадянського суспільства, не може бути справжньою емансипацією людини. Чисто політична революція не звільняє людину від релігії і від власності — вона дає їй тільки свободу сповідувати будь-яку релігію і свободу власності. Вона не звільняє її від егоїстичних інтересів, навпаки — дає їй змогу повністю віддаватися цим інтересам. Тому вона не є визволенням людини як нееготистичної родової сутності».

Наскільки сам Маркс був готовий здійснити свої ідеали на практиці — ми можемо лише здогадуватися. Валицький, у кожному разі, не постійно приписує йому пряме «пратнення до негатиної, цілковитої експропріації заможних класів, а також примусової атеїзації». Але, — пише він, — це не змінює того факту, що концепція побудови «позбавленого

суперечностей родового життя» на руїнах громадянського суспільства була тоталітарним ідеологічним і широким і реалізаційним шляхом «безперервної революції» не змогла б обійтися без масового застосування насильства».

Втім, якщо засадничі несприятелі марксизму до «буржуазного» громадянського суспільства є рідною загальною знаменою й визнанням, то його стосунки з (теж «буржуазною») ринковою економікою виглядають дещо складнішими чи, принаймні, запутанішими. Загальноприйнятою є думка, що марксизм — не передусім вороги приватної власності; а тим часом, як показує досвід Китаю, припущення власності може успішно контролюватися й узгоджуватися з планованим у рамках так званого «державного капіталізму». Для марксистів, переконаних, що «людина не може бути вільною, якщо її власні продукти вириваються з-під її контролю і починають жити самостійним життям», найбільшим ворогом є свобода обміну. «Погляд західних учених, — пише Вальцман, — що антиринковий хрестовий похід воєнного комунізму був лише прагматичною реакцією на зовнішні обставини, викликає велике здивування Троцького й Леніна, [котрі] вважали елімінацію ринку першим і найважливішим кроком у напрямку до комуністичної свободи».

Цей коментар проливає, між іншим, світло і на проблему так званих «ринкових» реформ в Україні та багатьох інших постсовєтських державах. Їхня цілком очевидна явність зумовлена аж ніяк не відсутністю приватної власності, котра, зрештою, і не є у цій справі визначальною, а — відсутністю справжньої свободи обміну, відсутністю, власне, того *единого правового порядку*, який тільки й може забезпечити повноцінне функціонування ринку, зробивши його справді *вільним*, незалежним від бюрократичного регулювання чи, простіше, сваволі. За відсутності такого порядку — і державна, й приватна власність виявляються однаково дисфункціональними, навіть більше — приватна власність не має самостійної вартості, якщо не доповнена адміністративними важелями (зв'язками з владою); одним із симптоматичних виявів такої *безвартісності* самої по собі приватної власності, не захищеної протекцією впливового союзника (ані, як уже зазначалося, *єдиним правовим порядком*, котрого в Україні немає й близько), є незабачене для багатьох *небажання* українських селян брати (задарма!) землю.

3.

Майже сто років тому, на початку 1903-го, невідомий Вальцману український письменник Іван Франко опублікував статтю «Що таке поступ?», де напрощуд проникливо передбачив майбутнє тоталітарної «Енгельсової держави»:

Віра у необмежену силу держави в майбутньому устрою, то головна прикмета соціальної демократії. По її думці, кожний чоловік у майбутньому устрою від уродженості до смерті буде державним

урядником та пенсіонером: держава дасть йому наперед відповідне підготування; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати знаності та відзнаки, а на старість або в разі слабкості — засланий хліб.

Немає ж ні кваліфікації, є дещо прилюдного в такому погляді, особливо для тих бідних людей нинішнього часу, що не знають сьогодні, де дітися і що в рот вложити завтра; для тих мільйонів беззахисних дітей, що виростають або зовсім без опіки родичів, або геральдично не раз мукують і знущаються від злих, темних, п'яних або хворих родичів та опікунів. Життя в Енгельсовій народній державі було б правдивіше, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви.

Поперед усього та всеможлива сила держави налягла б страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила б зникнути, зашифрувати, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, мавчин на меті виховувати не свободних людей, але лише позитивних членів держави, зроби́ть би мертвою духовною муштрою, казенною. Люди вироста́ли б і жили б в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найбездолітніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою.

А хто буде її сторожі? Хто держав би в руках кермо тої держави? Союз соціал-демократів не говорять відрізнити, та в усіх разі ті люди мали б в своїх руках таку величезну владу над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигина дверна, вернула б вільно: не було б визиску робітників через капіталістів, але була б всепідданість керманців — усе одно, чи родовитих, чи вибраних — над мільйонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену владу хоч би лише на короткий час, як легко могли б ті керманці захопити її назавжди! І як легко при таких порядках підняти серед людності корінь усякого поступу й розвою і довіши весь загаль до певного ступеня загального насичення, абишши його на тім ступені на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільності, що їх мають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, соціал-демократична «народна держава», коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила б раю на землі, а була б в найгіршому разі великою завадою для дійсного поступу.

Франко, безумовно, однаково добре знав твори й Маркса, й Енгельса; замолоду він перекладав їх українською мовою, симпатизував соціал-демократичному рухові і нагадлі мав стійку репутацію «радикала».

А все ж гіпотетичну тоталітарну державу він називав «Енгельсовою», а не «Марксовою» — хоч підстави покласти на Маркса принаймні частину відповідальності, безумовно, були. В кожному разі, Вальцман такий спосіб контролю за суспільством може здійснюватися через «вільно об'єднаних виробників» і яким чином його можна вберегти від бюрократичного звородіння:

Він не передбачав, що загальна цілеспрямована раціоналізація суспільно-економічного життя потягне за собою фатальні наслідки для самого розуму. Як усі раціоналісти, вперто підкреслював, що а самої природи розуму випливає прагнення до контролю й прогнозування, не здаючи собі справи, що «процес розвитку розуму залежить від свободи й непрямої залежності від дій» [за висловом Фрідріха фон Гайєка]. Комуністична заангажованість робила його нездатним зрозуміти, що для розвитку розуму необхідно, аби «суспільний процес, із якого виростає розум, залишався вільним від радікального контролю».

Франко, звичайно, мав рацію, стверджуючи, що «Маркс у своїх писаннях не вдавався в малювання того, як саме має виглядати той будинок громадський устрій», проте, схоже, істотну роль у Франковому «толєруванні» Маркса відіграли й інші чинники. «Це не «винахідковість», — зазначає в аналогічному приводі Вальцман, — що брутальні напади на австрійських слов'ян вийшли з-під пера Енгельса. Хоч Маркс і поділяв ці погляди свого друга, але він був менш доктринерський, обережніший у формулюванні ідеї й менше заражений німецьким націоналізмом».

Навряд щоб Франко не знав Енгельсових висловлювань про своїх земляків-руси́нів, зарахованих до «неісторичних» націй і приречених на асиміляцію й злиття з «історичнішими» сусідами:

Народи, які ніколи не мали своєї власної історії, які від того моменту, коли вони досягли першого, найнижчого ступеня цивілізації, підпали під чужоземну владу або тільки за допомогою чужоземного ярма були *насилем* підняті на перший ступінь цивілізації, нежиттєздатні й ніколи не зможуть мати яку-небудь самостійність. Саме такою була доля австрійських слов'ян.

І навряд чи Франко міг бути в захваті від Енгельсового славослів'я на адресу німців і мадяр, котрі «об'єднали всі ці маленькі, кволі й безсилі національності в одну велику державу і тим самим зробили їх здатними взяти участь в історичному розвитку, якого вони, полишені самі на себе, зовсім не зазнали б!». А тим більше — від дальшого коментаря: «Значинно, при цьому діло не обходиться без того, щоб не розтоптати кілька нижніх національних квіток.

Юрій Луцький

На сторожі

На сторожі

Друга частина споминів
Юрія Луцького

Київ: Критика, 2000

Юрій Луцький народився 1919 року в Галичині у родині відомого поета-модерніста Осипа Луцького та Оріси (Ірини) з не менш знаменитого роду Смаль-Стоцьких. 1937 року, по закінченні львівської гімназії, вступив до Берлінського університету, де, однак, мусив перервати навчання у зв'язку з початком світової війни. Закінчив університет у Великобританії, захистивши магістерську дисертацію з творчості Олдоса Хакслі. У 1943–47 роках служив у британській армії — як військовий перекладач у Німеччині. Після демобілізації виїхав до Англії до Канади, згодом до США, де захистив докторат з українистики. 1954 року отримав посаду професора в Торонтському університеті, де й працює до виходу на пенсію в 1984-му. У творчому доробку Юрія Луцького — десятки книжок, написаних, упорядкованих, відредагованих, перекладених з української. Лауреат нагороди Антоновичів 1999 року.

Перша частина споминів Юрія Луцького «На перехресті» (1999) стала бібліографічною рідкістю майже відразу після виходу окремою книжкою. У другій частині, яка охоплює період від середини 50-х років до наших днів, відомий літературознавець, один із патріархів зарубіжної українистики, розповідає про свою наукову й адміністративну діяльність у Торонтському університеті, поїздки на Україну, зустрічі з багатьма цікавими людьми на обох континентах. Блискуче поєднання ерудити, мудрої іронії й неспортивного життєвого досвіду робить автобіографічну діалогію Юрія Луцького одним із найвизначніших явищ української мемуарної прози.

Видавництво
• КРИТИКА •

Але без насильства і невідомої історії не робиться». Андрій Валіцький цілком слушно зауважує, що погляди Енгельса (як і Маркса) на «історичне право вищої цивілізації» закономірно випливали з їхнього уявлення про «історичну необхідність» та потреби абстрактного «поступу людства» (зрозуміло, в бік омріяного комуністичного устрою — без поділу на класи, нації і т.д.). Хоч обидва мислителі залишили по собі радше «ембріональну теорію міжнародних відносин — теорію дуже клоїтату для марксистів» (отже вони, пише Валіцький, «або старалися дистанціюватися від неї, або просто ігнорували її існування»), проте їхній загальний підхід до «наштанцювання» засадничо не відрізнявся від підходу до всіх інших підтанців:

Обидва автори не дозволяли собі керуватись «абстрактними» моральними принципами. Натомість вони залитували: чия перемога відновляє інтересам універсаль-

ного прогресу? Це узагальнювалося з їхньою теорією історії, котра підтримувала «цивілізовані країни» проти «варварських» і напівварварських, буржуазні нації проти селянських, Захід проти Сходу... Теорія міжнародних відносин, виведена у статтях Енгельса, зводиться, по суті, до вікторіанської [серед британської імперської]. — М.Р. Концепції «історичного права вищої цивілізації»... «Мати рацію» в історії — це все одно, що «бути на боці прогресу», «бути знаряддям цивілізації». А цивілізація, згідно з вікторіанським стереотипом, ототожнювалася Марксом й Енгельсом із західною, атлантичною цивілізацією...

Для класичних марксистів національне питання було другорядним, підпорядкованим важливішим питанням абстрактного загальнолюдського поступу, а отже й інтерпретувалося воно суто утилітарно, залежно від зміни історичного контексту. Якщо погляд на «історичних» українців і білорусів був загалом однозначним (це «просто російський винахід, придуманий на злобу Польщі»), то «історичні» поляки оцінювались по-різному: позитивно в час загальноєвропейського революційного піднесення (коли їхні національно-визвольні змагання були «корисними»), і негативно — після його спаду:

Що більше я розмірковую над історією, то ясніше бачу, що поляки — це своє *nation fctive* [пропаганда нації], що ними можна послуговуватись як знаряддям [sic] тільки до того часу, поки сама Росія не буде витягнута у вир аграрної революції. З тієї хвилини Польща вже не матиме абсолютно ніякого *raison d'être* [сенси існування]... Натомість Росія справді прогресивна стосовно Сходу. Російське панування, попри всю свою підлість, попри весь свій слов'янський бруд, є чинником цивілізації для територій над Чорним і Каспійськими морями, а також для Центральної Азії, для башкирів і татар... Польща ніколи не вміла полонувати чужоземні елементи. А про те, як Росія вміє русифікувати німців і євреїв, переконливо свідчить кожний російський німець у другому поколінні. Навіть у тамтешніх євреях ми знаходимо слов'янські вилічені кістки.

(Лист Енгельса до Маркса від 1851 року.)

Те, що з морального погляду у марксистських текстах виглядає неймовірним цинізмом, фактично було утвердженням нової, «класової» моралі, заснованої на гаданому пізнанні «об'єктивних законів історії» та безоглядному практичному здійсненні так званої «усвідомленої необхідності». Саме тут, як переконливо свідчить Валіцький, криється головний потенціал марксистського тоталітаризму. «Якщо свобода — це «усвідомлена необхідність» і свідомий контроль над суспільними си-

лами, то більшовицька партія як свідомий авангард робітничого класу може вважати себе просто втіленням свободи». А її прагнення «контролювати все, елімінувати ірраціональний плюралізм і слідувати за історичною необхідністю» можна трактувати як будівництво «царства свободи».

Валіцький підсумовує:

Філософія Енгельса озброювала тоталітарних вождів безбачливо гнучкими, діалектичними формулами, за допомогою яких можна було виправдати як крайній волюнтаризм (як усемогутність тих, хто «по-справжньому зрозумів» закони історії), так і крайній фаталізм (придатний для того, щоб ламати волю противників посиленням на авторитет невідомої й абсолютної об'єктивної історичної необхідності). — У цьому відношенні висновок Енгельса у сталінський тоталітаризм був особливо вагомим. Бо саме Енгельс зробив найбільше для трансформації марксизму у всеоб'ємну теорію, тобто «науковий світогляд», який претендував на монополію на істину й політичну непогрішність. Свободу людей було поставлено в залежність від «справжніх знань», які дозволяли «усвідомити необхідність», ці знання мали всеохоплюючий характер, через те засвоєння їх усім суспільством, що було умовою комуністичного визволення, вимагало ґрунтовної і всеохоплюючої обробки в душі прийнятої доктрини. На цій основі теоретичні сталіністи подавали насильство над умами як підняття їх до «адекватної свідомості», звільнення від помилок і класової сліпоты, а значить, створення умов для свободи.

І все ж саме Маркс (а не Енгельс, не Ленін чи Сталін) був першим, хто «трактував індивіда, а також цілі класи й народи як інструмент історії, виправдовуючи цей інструменталізм величю кінцевої мети — універсальним визволенням людства, під яким розумілося визволення вищих сил, потенційно захованих у людській природі». Польський дослідник нарочито переконливо показує, що всі офіційні послідовники і практичні продовжувачі справи Маркса хоч і були значно примітивніші й нудгарніші за свого патрона, все ж діяли загалом послідовно й згідно з засадничими моментами його доктрини. Енгельс лише розвинув тоталітарний потенціал марксистських ідей, зокрема його концепцію людського визволення. Ленін геніально розробив і втілював у практику тоталітарний характер марксистських революційних рухів; Сталін — сповна реалізував на практиці тоталітарний характер марксистської держави.

Але витоків всіх цих явищ, наголосує Валіцький, — у марксистському розумінні свободи й намаганні її здійснити через своєрідний утопічно-міленарний проект. Звідси — його засадничо імморалістська віра, що священна мета виправдовує будь-які засоби: звідси — його «ніщіванський», сказати б, антигуманізм: лю-

дов до «далішого», а не до «ближнього». «Новий, досконаліший різновид людини, який мав породити комуністичний устрій, — констатує Валіцький, — був ближчий його серцю, ніж теперішні люди, його сучасники». Відтак — бачимо не лише у Сталіна чи Потапова, але й у Маркса «готовність привести в жертву нинішнє покоління робітників в ім'я майбутнього визволення їхнього класу, класу в розумінні надіндивідуального цілого, на якому лежить місія загального визволення людства». Бачимо виправдання рабства як «об'єктивної економічної необхідності», зокрема й сучасного Марксу та Енгельсу рабства у Південних Штатах (бо ж історія не відвела рабам жодної «прогресивної» ролі). Бачимо, врешті, й виправдання колоніальних воєн і загарбвань — як «історично прогресивних» (дарма що «справедливість» і інші моральні принципи, можливо, подекуди будуть порушені), — як писав Енгельс, — «яке значення має це у порівнянні з такими [вагомими] всевітньо-історичними фактами?». А тоді вже й зовсім малий крок лишається до моторошної готовності марксистів знищити (хоч би й фізично) не лише «реакційні» класи, а й цілі народи: «У найближчий світовий війні, — радісно прогнозував Енгельс, — зникнуть не тільки реакційні класи і династії, а й цілі реакційні народи. І це теж буде прогресом».

4.

Знаменно, однак, що Валіцький не квапиться з висновками про «злочинний характер» марксистської ідеології. Не заперечуючи злочинницького аспекту історії комунізму, пише Валіцький, «я бачу її передусім як велику історичну трагедію. Я трактую комунізм як скомпрометований ідеологію, але все ж таки варту того, щоб побачити в ній щось винятково важливе, що є для нас уроком і пересторогою: бурхливу, неприродно перебільшену й трагічно помилкову реакцію на різні й якнайреальніші ваді капіталістичних суспільств та ліберальної традиції». І далі: «Експерименти комунізму виправдовують необхідність ґрунтовної критики Марксової концепції свободи, але не виправдовують нігілістичного ставлення до спадщини Маркса. Важко було б заперечити, що історичний матеріалізм виявився ефективним знаряддям критики капіталістичних суспільств, включно з найзаможнішими й найдемократичнішими. У таких суспільствах ігнорування марксизму... вело б до мілкого й небезпечного самозадоволення».

Україна поки що до таких суспільств не належить, скоріше навпаки, а тому зовсім не марксистська, а саме ліберальна концепція свободи потребує тут усесобічної підтримки й підкреслення. Що ж до марксистської альтернативи, то, як слушно пише Валіцький, її серйозне і водночас безпечне обговорення «нині можуть собі дозволити, головним чином, заможні країни, в яких ліберальна свобода не потребує захисту і які саме тому можуть дозволити собі її критикувати».

Літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спільки письменників України

Індекс 74396

Березіль

ч. 3-4, 2000

Березнево-квітневий «Березіль» публікує спогади Петра Одарченка «Шевченків день на хуторі» та фрагмент мемуарної книги Юрія Шевельова «Я — мене — мені», яка готується до друку у видавництві М.П.Коця. Поезію представлено віршами Василя Старуна, Петра Коробчука, Оксани Мардус та Юрія Литвана (з творчої спадщини); проза — двома новелами Володимира Яворівського та історіографічною фантастикою Степана Пушика «Бусова книга»; публіцистика — подорожними нотатками Лесі Богуславець із поїздки в Україну та статтею Василя Лизанчука й Миколи Рожика «Страждання дійсність. Яким же буде майбутнє українців?». У рубриці «Критика» — розвідка Ірини Приходько «Козацький дух Олексія Стороженка», нарис Євгена Барана «Літературне дев'ятдесятиччя: історія й історія», рецензія Олексія Неживого на новий роман Володимира Малика «Князь Ігор».

Адреса редакції:

61002, м. Харків,
вул. Чернишевського, 59
тел.: 43-41-84, 43-11-09, 43-41-54